

Historici worstelen met 'de bystander' in Holocaust

Conferentie 'The bystander in Holocaust History'

Achtergrond - 30 september 2015 - Auteur: Marja Verburg

Nederlandse historici hebben de afgelopen jaren fel gedebatteerd over de rol van 'gewone' mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De *bystander*, zoals de Amerikaanse historicus Raul Hilberg mensen noemde die geen daders of slachtoffers waren, is ook in andere landen een ambivalent begrip. Wetenschappers vanuit de hele wereld discussieerden vorige week in Amsterdam over 'the bystander in Holocaust history'.

"Het lijkt erop dat we van het concept van de *bystander* af zijn voordat we goed en wel zijn begonnen", zegt de Britse historicus Mary Fulbrook aan het begin van de conferentie. In het eerste gesprekspaneel, nog voor haar keynote speech, zijn al veel problemen met de term *bystander* de revue gepasseerd. Het begrip is te beperkt, dekt de lading vaak niet, omvat een te grote groep mensen met heel verschillende motieven en achtergronden en kan in veel gevallen geen verklaring leveren voor historische processen of gebeurtenissen. Wat moet je er dan nog mee?

De beperkingen van de term *bystander* blijken alleen al uit de vertalingen die er voor zijn gekozen, laat René Schlott van het Zentrum für Zeithistorische Forschung in Potsdam zien. In het Italiaans worden ze *spettatori* genoemd, in het Duits *Zuschauer*, in het Nederlands omstanders en in het Pools en Frans getuigen. De vertaling 'getuigen' impliceert meer betrokkenheid dan bijvoorbeeld 'omstanders'. En dan heb je nog termen als *onlookers*, *Mitläufer* (meelopers, wat in het Duits een andere connotatie heeft dan *Mitwisser* of *Mittäter*), *Nebensteher* of *Abseitssteher*, die ook verschillende gradaties van betrokkenheid of verantwoordelijkheid uitdrukken.

Roof van joodse bezittingen

Voor de Duitse historicus Frank Bajohr dekt de Duitse term *Zuschauer* de lading niet. Neem bijvoorbeeld Hamburg, waar wel 100.000 mensen spullen opkochten van joden die waren gedeporteerd, zegt hij. Zijn die mensen dan *bystanders* of mede-daders? En binnen die categorieën kun je weer zoveel verschillende

motieven onderscheiden. Sommige mensen handelden uit winstbejag, anderen uit lijfsbehoud of angst.

De Franse en Poolse vertaling 'getuigen' impliceert meer betrokkenheid dan bijvoorbeeld het Nederlandse 'omstanders'

Ook in andere panels in de dagen erna vertellen onderzoekers uit verschillende landen over hun problemen met de term *bystander*. Agnieszka Wiercholska onderzoekt de reacties van Polen op de Duitse bezetting in het kleine stadje Tarnow tussen 1939 en 1945. Daar werden in 1942 bij de Aktion Reinhardt naar schatting 10.000 joden vermoord, op het plein in de stad en in de bossen direct ernaast. "Dat zag je, dat hoorde je en dat rook je", zegt Wiercholska. "Dan kun je als bewoner niet meer passief zijn." Er waren in Tarnow geen *bystanders*, aldus de Poolse onderzoekster, want je maakte sowieso deel uit van wat er om je heen gebeurde. De massamoorden, de concentratiekampen, het speelde zich allemaal in je directe omgeving af.

Wiercholska beschrijft ook hoe inwoners van Tarnow huizen en winkels van joden leeghaalden, hele appartementen in beslag namen. Hoe kun je dat doen bij mensen die tot voor kort je buren waren? "Sociaal geaccepteerde normen veranderden radicaal door de massamoorden en de bezetting", legt ze uit. Wat eerder ondenkbaar was, werd normaal. Wat is diefstal nog als er 10.000 mensen zijn vermoord? Als mijn buurman iets steelt, waarom ik dan niet? Als iedereen profiteert en ik niet, waar blijf ik dan? Het ging om overleven. "En dat was geen eenmalige beslissing", aldus Wiercholska. Die moest je steeds weer nemen, in steeds nieuwe situaties. Daar kon je steeds radicaler in worden.

Om zulke gebeurtenissen te begrijpen, heb je een procesgeoriënteerde benadering nodig, zegt ze. Dan helpt een statische categorie als die van de *bystander* niet.

Debat in Nederland

De situatie in Oost-Europa is anders dan in veel West-Europese landen door het exceptionele geweld dat de nazi's daar gebruikten, legde eerder ook de Poolse historicus Jan Grabowski uit. "In Nederland is de vraag: wat wisten mensen? In Polen is er geen vraag over hoeveel mensen wisten, want iedereen wist het, het gebeurde letterlijk *nextdoor*."

'In Nederland is de vraag: wat wisten mensen? In Polen is er geen vraag over hoeveel mensen wisten, want iedereen wist het, het gebeurde letterlijk *nextdoor*.'

Maar ook in Nederland, waar nog wel van *bystanders* gesproken zou kunnen worden, wordt met het begrip geworsteld. Historicus Ido de Haan beschrijft hoe de opvatting over de *bystander* is veranderd in de loop van de jaren. Was de omstander direct na de oorlog nog mede-slachtoffer van de bezetting, in de decennia daarna werd hij steeds meer mede-dader, mede onder invloed van de 'Dutch paradox': de vraag hoe het mogelijk is dat in het schijnbaar tolerante Nederland 75 procent van de joden niet is teruggekeerd. Nederlandse historici hebben de afgelopen jaren felle discussies gevoerd over de rol van de 'gewone Nederlander'. Veel van de betrokken historici waren aanwezig op de conferentie en hun meningsverschillen kwamen in diverse paneldiscussies aan bod. ([Lees hier meer over deze debatten](#), blokje 'related readings')

De Nederlandse meningsverschillen waren voor Christina Morina en Krijn Thijs van het Duitsland Instituut aanleiding de conferentie te organiseren. Zij wilden met een internationaal vergelijkend perspectief het "vastgelopen Nederlandse debat" weer openen, aldus Morina. Ook hopen ze er als nieuwe generatie historici voor te kunnen zorgen dat het debat minder gaat over schuld of mede-schuld en meer over begrip voor hoe mensen handelden, wat hun opties waren. Gezien de grote interesse en de reacties tijdens en na de conferentie lijkt het inderdaad gelukt een nieuwe stap te maken, zegt Morina.

Getto's in Warschau in Łódź

Een nieuwe stap betekent echter niet het einde het concept *bystander*, zoals Fulbrook aan het begin van de conferentie suggereerde. Dat wil de Britse historicus zelf ook niet. Want hoe ambivalent en problematisch het begrip ook kan zijn, het is wel degelijk bruikbaar, zegt Fulbrook.

'Het is de moeite waard te onderzoeken wat de samenstelling van een bevolking betekent voor de overlevingskansen van slachtoffers'

Je moet de *bystander* in een brede context bekijken; en in het geval van de Holocaust in de context van de nazi-bezetting, van door de staat gesanctioneerd geweld. De bevolking van een land verandert dramatisch door een bezetting, zeker als er veel geweld wordt gebruikt, legt ze uit. Het is de moeite waard te onderzoeken hoe de samenstelling van een bevolking is en wat die betekent voor de overlevingskansen van slachtoffers.

Als voorbeeld noemt Fulbrook de joodse getto's in de Poolse plaatsen Łódź en Warschau. Hoe poreus was zo'n getto? Kon je er in en uit? Kon je er wapens in en kinderen uit smokkelen? In Łódź was dat veel moeilijker dan in Warschau. Dat had te maken met de hoe de lokale bevolking zich opstelde. Bij zo'n vergelijking is onderzoek naar de lokale *bystanders* een nuttig concept. Ook al kunnen

die verschillende motieven hebben en van rol veranderen, toch kun je met het begrip *bystander* kijken naar hoe een systeem rollen en daden van mensen verandert. "Om het geweld en de dynamiek van het systeem te begrijpen, voor de toekomst."

De [conferentie 'The Bystander in the Holocaust History'](#) werd georganiseerd en mede gefinancierd door het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA); IfZ Center for Holocaust Studies, München; NIOD, Amsterdam; Jena Center 20th Century History; Deutsch-Polnische Wissenschaftsstiftung Frankfurt/Oder; Thyssen Foundation; DAAD

Dit is een artikel gedownload via duitslandinstituut.nl.

Artikel:

<https://duitslandinstituut.nl/artikel/13234/historici-worstelen-met-de-bystander-in-holocaust>